

Τὸ κοινὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα στὴν πραχτικὴ χρῆση τοῦ ἐπιβεβαιώνει τὴν ἀλήθεια τῆς ἀπαγωγῆς αὐτῆς. Δὲν ὑπάρχει κανεὶς ἄνθρωπος στὸν κόσμον, μήτε καὶ ὁ πιὸ μέγας κακοῦργος, ἀρκεῖ μόνο ν᾿ ἀχῆ συνειθίσει νὰ κάνῃ χρῆση τοῦ πνεύματός του, πού μπρὸς στὰ ὠραῖα ἠθικὰ παραδείγματα τῶν ἀγνῶν αἰσθημάτων καὶ τῶν ἠθικῶν στοχασμῶν καὶ σκοπῶν, τῆς ἀφοσίωσης σὲ ὠραῖες ἰδέες καὶ ὑψηλές πνευματικὲς καὶ ἠθικὲς ἀρχές καὶ τῆς παγκόσμιας ἀγάπης καὶ καλωσύνης, νὰ μὴν εὐχεται καὶ νὰ μὴ θέλῃ μὲ ὅλη τὴ δύναμη τῆς ψυχῆς του (καὶ μάλιστα μὲ μεγάλες θυσίες τῶν ὑλικῶν συμφερόντων του καὶ τῆς φυσικῆς εὐτυχίας του) ν’ ἀναβρῦζουν ἀπ’ τὰ βῆθη τῆς ψυχῆς του καὶ νὰ πλημμυρίζουν τὴν καρδιά του ὅλ’ αὐτὰ τὰ ὠραῖα, ἀγὰ καὶ ὑψηλὰ αἰσθήματα τοῦ ἠθικοῦ κόσμου. εἶναι ἀλήθεια, δὲν ἔχει τὴν ἠθικὴ δύναμη νὰ ἐνσαρκώσῃ μὲς’ στὸν κόσμον τὴ βαθύτερη αὐτὴ θέλησή του καὶ νὰ πραγματοποιήσῃ τὸ ὑψηλὸ ἠθικὸ ἰδανικὸ του στὴ ζωὴ του, γιὰ εἶναι σκλάβος σεῖς φυσικὲς ὁρμές του καὶ στὰ πάθη του, ἀλλ’ ἡ ψυχὴ του φλέγεται ὅλη ἀπὸ τὸν πόθο τῆς λευτεριᾶς του καὶ τοῦ λυτρωμοῦ του ἀπ’ τὶς ὁρμές καὶ τὰ πάθη του κι’ ἀπ’ τὴ σκλαβιά του στὴ φύση. Μὲ τὰ αἰσθήματα αὐτὰ καὶ τὸ φλογερὸ πόθο τῆς ἠθικῆς ἐλευθερίας του ἀποδείχνει, πὼς μὲ μιὰ ἠθικὰ λυτρωμένη κι’ ἐλεύθερη ἀπ’ τὶς ὁρμές καὶ τὰ πάθη τοῦ φυσικοῦ κόσμου θέληση ὑψώνεται πνευματικὰ καὶ ἰδανικὰ σ’ ἕναν ἄλλο ὑψηλότερο κόσμον καὶ σὲ μιὰν ἄλλη τάξη τῶν πραγμάτων, πού διαφέρει τελείως ἀπὸ τὴν τάξη τῶν αἰσθητικῶν ὁρμῶν καὶ τῶν φυσικῶν πόθων, ὅπου μαίνονται τὰ πάθη τοῦ φυσικοῦ κόσμου, γιὰ μὲ τὰ αἰσθήματά του αὐτὰ καὶ τὸν πόθο του τοῦ ἠθικοῦ λυτρωμοῦ του ἀπ’ τὴ φύση δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ ἐλπίζῃ νὰ ἱκανοποιήσῃ τὶς ἐπιθυμίες του καὶ νὰ πραγματοποιήσῃ στὴ ζωὴ του μιὰ κατάστασι πού θὰ εὐχαριστοῦσε ὅλες τὶς αἰσθητικὲς ὁρμές του καὶ ὅλα τὰ πραγματικὰ ἢ φανταστικὰ πάθη του (γιὰ στὴν περίπτωσι αὐτῆ ἡ ἰδέα πού θὰ ξερρίζωνε ἀπὸ μέσα του τὸν πόθο αὐτὸ τοῦ ἠθικοῦ λυτρωμοῦ του θὰ ἔχανε ὅλη τὴν ἠθικὴ ὑπεροχὴ της καὶ ὅλη τὴν ἀξία της), ἀλλ’ ἀποβλέπει μόνο σὲ μιὰ μεγαλύτερη ἐσωτερικὴ ἀξία τῆς ἠθικῆς προσωπικότητός του. Καὶ πιστεύει, πὼς εἶναι ἡ καλύτερη αὐτὴ προσωπικότητα, ὅταν ὑψώνεται πνευματικὰ στὴ θέσι καὶ τὴν ἀποψη ἑνὸς μέλους τοῦ νοητοῦ κόσμου κι’ ἐνορᾷ τὸν ἑαυτό του ὡς ὄν πού ἀνήκει στὸν πνευματικὸ κόσμον, στὸν ὁποῖο τὸν ἀναγκάζει νὰ ὑψωθῇ καὶ ἀθελά του ἡ ἰδέα τῆς ἐλευθερίας, δηλαδὴ ἡ ἰδέα τῆς ἀνεξαρτησίας του ἀπὸ τὰ προσδιοριστικὰ αἷτια τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου· μὲ τὸν τρόπο αὐτό, μὲ τὸ νὰ θεωρῇ πνευματικὰ τὸν ἑαυτό του ὡς μέλος τοῦ νοητοῦ κόσμου, γεννιέται μέσα του ἡ συνείδησι μιᾶς ἀγαθῆς θέλησις, πού, ὅπως ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ, εἶναι νόμος γιὰ τὴν κακὴ θέλησή του, ὡς μέλος τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, καὶ τοῦ νόμου αὐτοῦ ἀναγνωρίζει ὅλη τὴ δύναμη καὶ τὴν ἀπόλυτη ἀξία προπάντων τὶς στιγμὲς πού τὸν παραβιάζει. Τὸ ἠθικὸ λοιπὸν χρέος εἶναι αὐτό, πού θέλει ὁ ἄνθρωπος βαθιὰ μέσα του μὲ ἀναγκαιότητα ὡς μέλος τοῦ νοητοῦ κόσμου, καὶ τὸ χρέος αὐτὸ θεωρεῖ ὡς χρέος τοῦ μόνο ὅταν συνάμα θεωρῇ τὸν ἑαυτό του καὶ ὡς μέλος τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου.

ΤΑ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΟΡΙΑ ΚΑΘΕ ΠΡΑΧΤΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

“Ολοι οί άνθρωποι έχουν τήν αντίληψη, πώς είναι ἐλεύθεροι κι' έχουν ἐλεύθερη θέληση. Στην αντίληψη αὐτή στηρίζονται ὅλες οί ἠθικὲς κρίσεις τοῦ ἀνθρώπου, πού ἐκφράζουν τή σκέψη, πώς ὠρισμένες ἀνθρώπινες πράξεις θά ὤφειλαν νά ἔχουν γίνεϊ, ἂν καί δέν ἔγιναν. Ἡ ἐλευθερία ὅμως αὐτή δέν εἶναι καί δέν μπορεῖ νά ἦναι μιὰ ἔννοια ἐμπειρική, γιατί εἶναι μιὰ ἔννοια, πού μένει πάντα ἡ ἴδια σταθερή καί ἀμετάβλητη, ἐνῶ ἡ ἐμπειρία φανερώνει τίς ἀντίθετες συνέπειες ἀπό κείνες, πού ἐπιβάλλει μέ ἀναγκαιότητα ἡ ὑπόθεση τῆς ἐλευθερίας. Ἄπ' τὸ ἄλλο ὅμως μέρος εἶναι ἐπίσης ἀναγκαῖο τὸ κράτος τῶν φυσικῶν νόμων νά ἦναι ἀπόλυτο μέσα στὸν αἰσθητὸ κόσμον καί τὸ πᾶν μέσ' στη φύση νά γίνεται σύμφωνα μέ τοὺς φυσικοὺς νόμους καί νά προσδιορίζεται μέ ἀπόλυτη ἀναγκαιότητα ἀπὸ τοὺς νόμους αὐτούς· ἀλλὰ καί ἡ φυσικὴ αὐτὴ ἀναγκαιότητα δέν εἶναι ἐπίσης μιὰ ἐμπειρική ἔννοια, γιατί ἀκριβῶς ἡ ἔννοια αὐτὴ ἐπιβάλλει τὴν ἔννοια τῆς ἀναγκαιότητος καί συνεπῶς τὴν ἔννοια μιᾶς α priori γνώσης.¹³⁸ Ἡ ἔννοια ὅμως αὐτὴ τῆς φύσης¹³⁹ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴν ἐμπειρία καί εἶναι μάλιστα ἀναγκαῖα ἡ ὑπόθεσή της, ἂν πρέπη νά ἦναι δυνατὴ ἡ ἐμπειρία, δηλαδή ἡ συστηματικὴ κι' ἐπιστημονικὴ γνώση τῶν ἀντικειμένων τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου σύμφωνα μέ καθολικοὺς καί ἀναγκαίους νόμους.¹⁴⁰ Ἡ ἐλευθερία εἶναι λοιπὸν μόνο μιὰ ἰδέα τοῦ καθαροῦ λόγου, τῆς ὁποίας ἡ ἀντικειμενικὴ πραγματικότης αὐτὴ καθαυτὴ εἶναι ἀμφίβολη,¹⁴¹ ἡ φύση ὅμως εἶναι μιὰ ἔννοια τῆς διάνοιας, πού τὴν ἀντικειμενικὴ τῆς πραγματικότητος ἀποδείχνει καί πρέπει μέ ἀναγκαιότητα ν' ἀποδείχνη μέ παραδείγματα, πού μᾶς δίνει ἡ ἐμπειρία.

Ἄπ' ἐδῶ εἶναι ἀλήθεια πηγάζει μιὰ διαλεκτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου,¹⁴² γιατί σχετικὰ μέ τὴ θέληση ἢ ἐλευθερία, πού θεωροῦμε οὐσιαστικὴ ἰδιότητά της, φαίνεται νά ἦναι σὲ ἀντίθεση μέ τὴ φυσικὴ ἀναγκαιότητα. Ὡς τόσο, ἂν καί ἀπὸ θεωρητικὴ ἀποψη ὁ λόγος στὸ σταυροδρόμι αὐτὸ βρίσκει τὸ δρόμο τῆς φυσικῆς ἀναγκαιότητος πιὸ στρωτὸ καί πιὸ εὐκολόχρηστο, μολταῦτα ἀπὸ πραχτικὴ ἀποψη ὁ στενὸς δρόμος τῆς ἐλευθερίας εἶναι ὁ μοναδικὸς δρόμος, ὅπου μποροῦμε νά κάμουμε χρῆση τοῦ καθαροῦ λόγου στὴν ἠθικὴ μας ἐνέργεια καί ζωὴ. Γι' αὐτὸ εἶναι ἀπολύτως ἀδύνατο, τόσο στὴν πιὸ ὑψηλὴ φιλοσοφία, ὅσο καί στὸ πιὸ κοινὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα, ν' ἀπορρίψουν μέ σοφιστεῖες τὴν ἐλευθερία. Πρέπει λοιπὸν ὁ λόγος νά ὑποθέσῃ, πώς

138. Δὲς σημ. 14.

139. Ἡ φύση νοεῖται ἐδῶ ὡς τὸ σύνολο τῶν αἰσθητῶν ὄντων. Βλ. σημ. 5.

140. Γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ φυσικοῦ νόμου δὲς Εἰσαγ. σελ. CVI.

141. Ἡ ἀντικειμενικὴ ὑπαρξὴ τῆς ἐλευθερίας εἶναι ἀμφίβολη μόνο ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς θεωρητικῆς φιλοσοφίας. Στις δυὸ τελευταῖες κριτικὲς του, ὅπως ἐδείξαμε στὴν Εἰσαγωγή, ὁ Κάντ βεβαιώνει μέ ἀπόλυτη κατηγορηματικότητος τὴν ἀντικειμενικὴ πραγματικότητος τῆς ἐλευθερίας. Συνεπῶς τὸ μέρος αὐτὸ πρέπει νά νοηθῇ σχετικὰ μόνο μέ τὴν κριτικὴ τοῦ καθαροῦ θεωρητικοῦ λόγου.

142. Κι' ἐδῶ ἡ διαλεκτικὴ ἔχει τὸ νόημα, πού ἔχει στὴν Ὑπερβ. Διαλεκτικὴ τῆς Κ. Κ. Λ. (Εἰσαγ. Δ. IV. β' (4) καί γ'). Δὲς καί σημ. 26.

δὲν ὑπάρχει καμμιά πραγματικὴ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν ἐλευθερία καὶ τὴ φυσικὴ ἀναγκαιότητα στὶς ἴδιες ἀκριβῶς ἀνθρώπινες πράξεις, γιὰ καὶ οἱ δυὸ αὐτὲς ἔννοιες, τῆς φύσης καὶ τῆς ἐλευθερίας, εἶναι ἀληθινὲς καὶ δὲν μπορεῖ ν' ἀπορρίψη οὔτε τὴ μιὰ οὔτε τὴν ἄλλη.

Ὡς τόσο πρέπει τουλάχιστο νὰ διαλυθῇ μ' ἓνα πειστικὸ τρόπο ἡ φαινομενικότητά αὐτή, ποὺ μᾶς κάνει νὰ βλέπουμε μιὰ φαινομενικὴ ἀντίθεση τῶν δυὸ ἐνοιῶν τῆς φύσης καὶ τῆς ἐλευθερίας, κι' ἂν ἀκόμα δὲ θὰ ἦταν ποτὲ δυνατὸ νὰ διαφωτισθῇ καὶ νὰ κατανοηθῇ ἡ δυνατότητα τῆς ἐλευθερίας. Γιὰ καὶ, ἂν ἡ ἰδέα τῆς ἐλευθερίας ἐφανερώνε μιὰ ἐσωτερικὴ λογικὴ ἀντίφαση ἢ ἦταν σὲ πραγματικὴ ἀντίθεση μὲ τὴ φύση, ποὺ εἶναι ἐπίσης ἀναγκαῖα, θ' ἄπρεπε ν' ἀπορριφθῇ ἡ ἐλευθερία καὶ νὰ γίνῃ δεκτὴ μόνο ἡ φυσικὴ ἀναγκαιότητα.

Εἶναι ὅμως ἀδύνατο νὰ ξεφύγουμε ἀπὸ τὴν ἀντίθεση αὐτὴ τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς φυσικῆς ἀναγκαιότητας, ἂν τὸ ὑποκείμενο, ποὺ πιστεύει πὼς εἶναι ἐλεύθερο, σκέπτεται τὸν ἑαυτό του, ὅταν πιστεύῃ πὼς εἶναι ἐλεύθερο, μὲ τὸ ἴδιο νόημα ἢ μὲ τὴν ἴδια σχέσιν ὕψος καὶ ὅταν σχετικὰ μὲ τὴν αὐτὴ πράξιν ἐνορᾷ τὸν ἑαυτό του κάτω ἀπὸ τὸ κράτος τοῦ φυσικοῦ νόμου. Γι' αὐτὸ ἡ θεωρητικὴ φιλοσοφία ἔχει ἓνα ὑπέρτατο χρέος, ποὺ δὲν μπορεῖ μὲ κανένα τρόπο ν' ἀποφύγῃ, τὸ χρέος νὰ δεῖξῃ τουλάχιστο, πὼς ἡ ἀντίθεση, ποὺ πιστεύουμε πὼς ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴ φύσιν καὶ στὴν ἐλευθερία, εἶναι φαινομενικὴ καὶ ἡ φαινομενικότητά, ποὺ μᾶς ῥίχνει σὲ αὐταπάτη καὶ μᾶς κάνει νὰ βλέπουμε τὴν ἀντίθεση αὐτή, ὀφείλεται μόνο στ' ὅτι βλέπουμε ἄλλοιῶς τὸν ἄνθρωπο, μ' ἄλλο νόημα καὶ μ' ἄλλες σχέσεις, ὅταν τὸν θεωροῦμε ἐλεύθερο, καὶ ἄλλοιῶς, ὅταν τὸν θεωροῦμε ὡς ἓνα μέλος τοῦ φυσικοῦ κόσμου καὶ ὡς ὑποταγμένο στοὺς φυσικοὺς νόμους. Ἡ θεωρητικὴ φιλοσοφία ἔχει χρέος ν' ἀποδείξῃ, πὼς οἱ δυὸ ἔννοιες τῆς φύσης καὶ τῆς ἐλευθερίας ὄχι μόνο μποροῦν νὰ ἦναι σὲ τελεία ἁρμονία μεταξύ τους, ἀλλὰ καὶ πρέπει νὰ θεωροῦνται ὡς ἀναγκαῖα ἐνωμένες μέσα στὸ αὐτὸ ὑποκείμενο, γιὰ καὶ ἄλλως δὲ βλέπουμε, γιὰ ποῖο λόγο θὰ ῥίχναμε στὸν καθαρὸ λόγο ὅλο τὸ βάρος μιᾶς ἰδέας, ποὺ, ἐνῶ εἶναι σὲ τελεία ἁρμονία χωρὶς καμμιά πραγματικὴ ἀντίθεση μὲ μι' ἄλλη γερὰ θεμελιωμένη ἰδέα, μᾶς δημιουργεῖ ὅμως ζητήματα καὶ μᾶς ῥίχνει στὶς μεγάλες δυσκολίες, ποὺ συναντᾷ ὁ καθαρὸς λόγος στὴ θεωρητικὴ χρῆσιν του. Καὶ τὸ χρέος αὐτὸ εἶναι χρέος μόνο τῆς θεωρητικῆς φιλοσοφίας, γιὰ καὶ ἡ θεωρητικὴ φιλοσοφία ὀφείλει νὰ ξανοίξῃ διάπλατα ἐλεύθερο τὸ δρόμο στὴν πρακτικὴ φιλοσοφία.¹⁴³ Συνεπῶς δὲν εἶναι στὴν ὑποκειμενικὴ διάθεση τοῦ φιλοσόφου καὶ δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν αὐθαίρετη θέλησή του νὰ διαλύσῃ ἢ ν' ἀφήσῃ ἀπείραχτη τὴ φαινομενικὴ αὐτὴ ἀντίθεση τῆς φύσης καὶ τῆς ἐλευθερίας, γιὰ καὶ στὴν τελευταία περίπτωση ἡ θεωρία εἶναι ἓνα *bonum vacans*, ποὺ μπορεῖ μιὰ χαρὰ νὰ τὸ καταλάβῃ μὲ τέλεια δικαιώματα ὁ μοιρολάτρης καὶ νὰ διώξῃ ἀπ' αὐτὸ

143. Καὶ στὸ μέρος αὐτὸ τονίζεται ἀπὸ τὸν Κάντ ἡ μεγάλη σημασία τῆς θεωρητικῆς φιλοσοφίας γιὰ τὴν πρακτικὴ φιλοσοφία καὶ ἡ ἐνότητα τῶν δυὸ μεγάλων κόσμων τῆς φιλοσοφίας του, τοῦ θεωρητικοῦ καὶ τοῦ ἠθικοῦ.

τὴν ἠθικὴν οὐκ ἔχει νὰ κατεῖχε ὡς ἀδέσποτο χεῖμα δίχως τίτλους καὶ κανένα δικαίωμα ἰδιοκτησίας.

Καὶ ὅμως δὲν μπορούμε ἀκόμα νὰ εἰποῦμε, πὼς ἀπ' ἐδῶ ἀρχίζουν τὰ ὅρια τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας. Γιατὶ δὲν εἶναι ἔργο τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας νὰ φωτίσῃ τὰ ζητήματα αὐτὰ καὶ νὰ λύσῃ τὴ διαφορὰ αὐτῆ· ἡ πρακτικὴ φιλοσοφία ζητᾷ ἀπὸ τὸ θεωρητικὸ λόγο νὰ ἑυθμίσῃ τὴ διαφορὰ αὐτῆ καὶ νὰ διαφωτίσῃ ὅλα τὰ θεωρητικὰ προβλήματα, ποὺ συναντᾷ στὸ δρόμο της, γιὰ νὰ μπορέσῃ ὁ πρακτικὸς ἄλλοτε ἄλλοτε νὰ βρῇ τὴν ἀπαραίτητη γαλήνη καὶ ἀσφάλεια στὸ ἔργο του ἀπὸ τὶς ἐξωτερικὰς ἐπιθέσεις, ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ τοῦ κλονίσουν τὰ θεμέλια, ἀπάνου στὰ ὅποια θέλει νὰ οἰκοδομήσῃ ὁλόκληρο τὸ οἰκοδόμημα τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας.

Ἄλλὰ τὸ δικαίωμα, ποὺ προβάλλει τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα καὶ μάλιστα καὶ τὸ κοινὸ λαϊκὸ πνεῦμα γιὰ τὴν ἐλευθερία τῆς ἀνθρώπινης θέλησης, στηρίζεται στὴ συνείδηση καὶ τὴν ἀναγκαίαν ὑπόθεσιν ποὺ παραδεχτήκαμε τῆς ἀνεξαρτησίας τοῦ καθαρῶν λόγου ἀπὸ τὰ καθαρὰ ὑποκειμενικὰ-προσδιοριστικὰ αἰτία, ποὺ ὅλα μαζί ἀποτελοῦν αὐτὸ ποὺ ἀνήκει μόνον στὸ αἶσθημα καὶ γενικὰ λέγεται αἰσθητικότητα. Ὁ ἄνθρωπος, ποὺ μ' αὐτὸ τὸν τρόπο αὐτονοεῖται ὡς πνευματικὴ φύση καὶ ὡς νόηση, ὑψώνεται μὲ τὴν ἀνεξαρτησίαν αὐτῆ σὲ μιὰν ἄλλη τάξιν τῶν πραγμάτων τοῦ κόσμου καὶ βρίσκειται σὲ σχέση μὲ προσδιοριστικὰς ἀρχὰς ἄλλου εἴδους, ὅταν θεωρῇ τὸν ἑαυτό του ὡς πνευματικὴ οὐσία μὲ θέλησιν καὶ συνεπῶς ὡς πνευματικὴ αἰτιότητα, παρὰ ὅταν θεωρῇ τὸν ἑαυτό του ὡς φαινόμενο τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου (ποὺ εἶναι ἐπίσης πραγματικὸ) καὶ ὑποτάσσει τὴν αἰτιότητά του σὴ φυσικὴ ἀναγκαιότητα καὶ στὸν ἐξωτερικὸ προσδιορισμὸ τῆς ζωῆς σύμφωνα μὲ τοὺς φυσικοὺς νόμους. Βλέπει λοιπὸν ἀμέσως, πὼς στὸ βάθος δὲν ὑπάρχει καμμιά πραγματικὴ ἀντίθεσιν ἀνάμεσα σὴ φύσιν καὶ σὴν ἐλευθερίαν καὶ πὼς κ' οἱ δύο αὐτὲς ἔννοιαι μπορούν καὶ πρέπει νὰ ἦναι ἀληθινὲς καὶ σὲ ἀπόλυτη ἁρμονία. Γιατὶ τὸ νὰ ὑποτάσσεται ἓνα πράγμα ὡς φαινόμενο (ὡς ὄν τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου) σὲ ὠρισμένους νόμους καὶ τὸ νὰ ἦναι τὸ ἴδιο ὄν ἀνεξάρτητο ἀπὸ τοὺς νόμους αὐτοὺς ὡς πράγμα ἢ ὄν αὐτὸ καθ'αυτὸ δὲν κλείνει μέσα του καὶ τὴν παραμικρότερην ἀντίθεσιν· ὅτι ὅμως ὁ ἄνθρωπος πρέπει μ' αὐτὸ τὸν τρόπο καὶ τὴ διπλὴ αὐτῆ ἐνόρσιν καὶ σκέψιν νὰ ἐνορᾷ καὶ νὰ νοῆ τὸν ἑαυτό του, στηρίζεται, ἀπ' τὸ ἓνα μέρος σὴ συνείδησιν τῆς αἰσθητικῆς φύσιν του ὡς ἀντικειμένου τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου καὶ ὡς φύσιν ποὺ παθαίνεται μὲ τὶς αἰσθήσεις καὶ συγκλονίζεται ἀπ' τὶς ὁρμὰς καὶ τὰ πάθη τοῦ φυσικοῦ κόσμου, ἀπ' τὸ ἄλλο μέρος σὴ συνείδησιν τῆς βαθύτερης φύσιν του ὡς πνευματικῆς φύσιν καὶ οὐσίας, μ' ἄλλους λόγους ὡς οὐσίας ἀνεξαρτητικῆς σὴν πνευματικῆς αὐτενέργεια καὶ σὴν ἠθικὴ ζωὴ της ἀπὸ τὶς ἐξωτερικὰς αἰσθητικὰς ἐντυπώσεις καὶ ἐπιδράσεις (συνεπῶς ὡς οὐσίας τοῦ νοητοῦ κόσμου).

Ἄπ' αὐτὰ βγαίνει, πὼς ὁ ἄνθρωπος θεωρεῖ ἐλεύθερο τὸν ἑαυτό του κ' ἔχει τὴν ἀντίληψιν, ὅτι ἔχει μιὰ θέλησιν, ποὺ ὄχι μόνον λυτρώνει τὸν

ἑαυτοῦ τοῦ ἀπὸ τῆς ὁρμῆς καὶ τὰ πάθη τοῦ φυσικοῦ κόσμου, ἀλλὰ καὶ ἀντίθετα θεωρεῖ ὡς δυνατὰς μὲ τὴ δύναμή της καὶ μάλιστα ὡς ἀναγκαῖες ὕλες ἐκεῖνες τῆς πράξεως, ποὺ μποροῦν νὰ γίνουν μόνο μὲ τὴ θυσία ὅλων τῶν φυσικῶν πόθων καὶ τῶν αἰσθητικῶν ὁρμῶν καὶ τὴν ἀπόλυτη λύτρωση ἀπὸ τὴν αἰσθητικότητα καὶ τὴ φύση. Ἡ αἰτιότητα τῶν πράξεων αὐτῶν εἶναι μέσα στὸν ἄνθρωπο ὡς πνευματικὴ φύση καὶ στοὺς νόμους τῶν ἀποτελεσμάτων καὶ τῶν πράξεων σύμφωνα μὲ τῆς ἀρχῆς ἐνὸς νοητοῦ κόσμου· ἀπ' τὸ νοητὸ ὅμως αὐτὸ κόσμο ὁ ἄνθρωπος δὲ γνωρίζει τίποτ' ἄλλο, παρὰ μόνο πὼς στὸν πνευματικὸ αὐτὸ κόσμο μοναδικὸς καὶ ὑπέρτατος νομοθέτης εἶναι ὁ λόγος, καὶ μάλιστα ὁ καθαρὸς καὶ ἀπόλυτα ἀνεξάρτητος ἀπὸ τὴν αἰσθητικότητα λόγος, καὶ πὼς, ἐπειδὴ μόνο ὡς πνευματικὴ φύση εἶναι τὸ ἀληθινὸ καὶ καθαυτὸ ἐγὼ τοῦ (ὡς ἄνθρωπος ἀντίθετα εἶναι μόνο φαινόμενο τοῦ ἑαυτοῦ τοῦ καὶ τοῦ βαθύτερου καὶ ἀληθινοῦ πνευματικοῦ ἐγὼ τοῦ), οἱ νόμοι τοῦ καθαρῶν λόγου ἰσχύουν· κι' ἐπιβάλλονται στὴ θέλησή του ἀπόλυτα, ἄμεσα καὶ κατηγορικὰ καὶ μὲ τέτοιο τρόπο, ὥστε οἱ πόθοι, οἱ ὁρμῆς καὶ τὰ πάθη (συνεπῶς ὅλη ἡ φύση τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου) νὰ μὴν μποροῦν ποτέ, καὶ μ' ὅλη τὴν αἰσθητικὴ γοητεία τους καὶ τὴν ὕλικὴ δύναμη κι' ἐπίδρασή τους, νὰ βλάψουν καὶ νὰ λυγίσουν καὶ στὸ ἐλάχιστο τοὺς νόμους τῆς θέλησής του ὡς πνευματικῆς φύσης καὶ οὐσίας· ἀκόμα περισσότερο ὁ ἄνθρωπος δὲ θεωρεῖ ὑπεύθυνὸ τὸν ἑαυτοῦ τοῦ γιὰ τὰ ὁρμέφυτά του καὶ τὰ πάθη του καὶ δὲν καταλογίζει εὐθύνες γι' αὐτὰ στὸ ἀληθινὸ ἐγὼ τοῦ, δηλαδὴ στὴ θέλησή του ὡς πνευματικὴ φύση· εὐθύνες καταλογίζει ὁ ἄνθρωπος στὸν ἑαυτοῦ τοῦ μόνο ὅταν δείχνεται ἀδύνατος κι' ἐπιεικῆς στὰ πάθη του καὶ τ' ἀφήνη ἀχαλίνωτα νὰ κυριαρχήσουν τὸν ἑαυτοῦ τοῦ καὶ νὰ προσδιορίζουν αὐτὰ τῆς πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς ἀρχῆς τῆς ζωῆς του μὲ θυσία τῆς πνευματικότητάς του καὶ βλάβη τῶν πνευματικῶν νόμων τῆς θέλησής του.

Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ὁ πρακτικὸς λόγος ὑψώνεται μὲ τὴ σκέψη στὴ νόηση τοῦ νοητοῦ κόσμου καὶ αὐτονοεῖται ὡς πνευματικὴ οὐσία, ποὺ ἀνήκει στὸν πνευματικὸ αὐτὸ κόσμο, αὐτὸ ὅμως δὲ σημαίνει καθόλου, πὼς μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ξεπερνάει γνωστικὰ τὰ ὅρια του, θὰ τὰ ξεπερνοῦσε μόνο, ἂν ἤθελε νὰ προχωρήσει μέσα στὸ νοητὸ κόσμο καὶ ν' ἄχῃ ἐνοράσεις καὶ νὰ αἰστανθῆ αἰσθητὰ ἀπὸ τὸν κόσμον αὐτὸ τῶν πνευματικῶν οὐσιῶν. Ἡ ἔννοια αὕτη τοῦ νοητοῦ κόσμου, ποὺ ἔχει ὁ πρακτικὸς λόγος, εἶναι μόνο μι' ἀρνητικὴ ἔννοια σχετικὰ μὲ τὸν αἰσθητὸν κόσμον, ὡς κόσμον ποὺ δὲ δίνει στὸ λόγο κανένα νόμον στὸν προσδιορισμὸ τῆς θέλησης, καὶ θετικὴ μόνο ἀπὸ τὴ μοναδικὴ ἀποψη, ὅτι ἡ ἐλευθερία στὸ ἀρνητικὸ αὐτὸ νόημά της καὶ ὡς ἀρνητικὸς ὁρισμὸς, δηλαδὴ ὡς ἀνεξαρτησία ἀπὸ τὰ ποιητικὰ αἷτια τοῦ φυσικοῦ κόσμου καὶ τὴ φυσικὴ ἀναγκαιότητα, συνδέεται ταυτόχρονα μὲ μιὰ δύναμη (θετικὴ) καὶ μάλιστα μὲ τὴν αἰτιότητα τοῦ λόγου, ποὺ ὀνομάζεται θέληση καὶ ποὺ εἶναι ἡ δύναμη ἠθικῆς ἐνεργείας μὲ τέτοιο τρόπο, ὥστε ἡ ἀρχὴ τῶν πράξεων μας καὶ τῆς ἠθικῆς διαγωγῆς καὶ ζωῆς μας μὲς στὸν κόσμον νὰ ἴηται σὲ ἀπόλυτη ἐσωτερικὴ ἁρμονία μὲ τὸν οὐσιαστικὸν χαρα-

κτῆρα μιᾶς πνευματικῆς αἰτίας, δηλαδή με τὸν ὄρο τῆς καθολικῆς ἀξίας τῆς ὑποκειμενικῆς ἠθικῆς ἀρχῆς τοῦ ἠθικοῦ ὄντος ὡς καθολικοῦ καὶ ἀναγκαίου ἠθικοῦ νόμου τῆς ζωῆς ὅλου τοῦ κόσμου. Ἄλλ' ἂν ὁ καθαρὸς λόγος ἤθελε νὰ ὑψωθῆ στὸ νοητὸ κόσμο καὶ νὰ ζητήσῃ μέσα στὸν κόσμο αὐτὸ ἔν' ἀντικείμενο τῆς θέλησης, δηλαδή μιὰ αἰτία, θὰ ξεπερνοῦσε πραγματικὰ τὰ ὄρια του καὶ θὰ μπορούσε νὰ περηφανευτῆ καὶ νὰ κολακευτῆ, πὼς ἔχει τὴ δύναμη νὰ γνωρίσῃ κάτι ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν νοητῶν οὐσιῶν, πού ἀγνοεῖ ὁλότελα. Ἡ ἐννοια ἑνὸς νοητοῦ κόσμου εἶναι συνεπῶς μόνο μιὰ πνευματικὴ θέσις, πού ἀναγκάζεται ὁ λόγος νὰ πάρῃ ἔξω ἀπὸ τὰ φαινόμενα, γιὰ νὰ μπορῆ ν' αὐτονοῆται ὡς πρακτικὸς λόγος· ἡ πνευματικὴ ὅμως αὐτὴ αὐτοθεωρία καὶ αὐτονόηση τοῦ λόγου θὰ ἦταν τελείως ἀδύνατη, ἂν οἱ ἐπιδράσεις τῆς αἰσθητικότητος προσδιώριζαν τὴ θέληση τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι ὅμως ἀπόλυτα ἀναγκαῖα, ἂν δὲν πρέπη ν' ἀρνηθοῦμε στὸν ἀνθρώπον τὴ συνείδηση τῆς προσωπικότητός του ὡς πνευματικῆς οὐσίας, συνεπῶς ὡς πνευματικῆς αἰτιότητος, καὶ πνευματικῆς αὐτενεργείας καὶ δημιουργικῆς δύναμης, πού πηγάζει ἀπὸ τὸν καθαρὸ λόγον, δηλαδή ὡς δύναμη, πού ἐνεργεῖ μ' ἐλευθερία. Ἡ σκέψη αὐτὴ ἐπιβάλλει με ἀναγκαιότητα στὸ πνεῦμα μας τὴν ἰδέα μιᾶς ἄλλης τάξης καὶ νομοθεσίας στὸν κόσμον ἀπὸ τὴν τάξη καὶ τὴ νομοθεσία τοῦ φυσικοῦ μηχανισμοῦ, πού κυριαρχεῖ ἀπόλυτα μέσα στὸν αἰσθητὸν κόσμον, καὶ κάνει ἀναγκαῖα τὴν ἐννοια ἑνὸς νοητοῦ κόσμου (δηλαδή τοῦ συνόλου τῶν πνευματικῶν ὄντων ὡς αὐτοόντων), χωρὶς ὅμως νὰ μπορούμε νὰ προβάλλουμε καὶ τὴν παραμικρότερη ἀξίωση, ὅτι ἔχουμε τὴ γνωστικὴ δύναμη νὰ ξεπεράσουμε τὰ ὄρια τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου καὶ νὰ συλλάβουμε με τὴ σκέψη ἀπὸ τὸ νοητὸν κόσμον τίποτ' ἄλλο, ἔκτος ἀπὸ τὸν τυπικὸν ὄρον, πού ἐπιβάλλει στὴ θέλησή μας, δηλαδή τὴν καθολικότητα τῶν ὑποκειμενικῶν ἠθικῶν ἀρχῶν τῆς θέλησης ὡς ἠθικῶν νόμων τῆς ζωῆς ὅλου τοῦ κόσμου καὶ συνεπῶς τὴν αὐτονομία τῆς θέλησης, πού μόνο αὐτὴ εἶναι σὲ ἀπόλυτη ἰσομορφία με τὴν ἐλευθερία της· ἀπεναντίας ὅλοι οἱ νόμοι πού ἀναφέρονται σὲ ἀντικείμενα καὶ προσδιορίζονται ἀπὸ τὶς σχέσεις τῶν ἀντικειμένων με τὴ θέληση δίνουν μιὰ ἑτερονομία, πού φανερόνεται καὶ βρῖσκεται μόνο στοὺς φυσικοὺς νόμους κι' ἔχει ἀπόλυτο τὸ κράτος της μονάχα στὸν αἰσθητὸν κόσμον.

Ἄλλ' ὁ καθαρὸς λόγος θὰ ξεπερνοῦσε τὰ ὄρια του, ἂν ἐπιχειροῦσε νὰ διαφωτίσῃ τὸ πρόβλημα, πὼς εἶναι δυνατὸς ὁ καθαρὸς λόγος ὡς πρακτικὸς λόγος· τὸ ἔργο του αὐτὸ θὰ ἦταν τελείως τὸ ἴδιον σὰ νὰ ἤθελε νὰ διαφωτίσῃ τὸ πρόβλημα, πὼς εἶναι δυνατὴ ἡ ἐλευθερία.

Γιατὶ στὴν πραγματικότητα δὲν ἔχουμε τὴν πνευματικὴ δύναμη νὰ διαφωτίσουμε καὶ νὰ γνωρίσουμε τίποτ' ἄλλο, παρὰ μόνο ὅ,τι εἶναι δυνατὸ νὰ ὑπαχθῆ σὲ νόμους, πού τὸ ἀντικείμενό τους μπορεῖ νὰ δοθῆ σὲ μιὰ δυνατὴ ἐμπειρία. Ἡ ἐλευθερία ὅμως εἶναι μιὰ καθαρὴ ἰδέα, πού ἡ ἀντικειμενικὴ της πραγματικότητα δὲν μπορεῖ ποτὲ καὶ με κανένα ἀπολύτως τρόπο ν' ἀποδειχτῆ σύμφωνα με τοὺς φυσικοὺς νόμους καὶ συνεπῶς μέσα σὲ μιὰ δυνατὴ

ἐμπειρία, κι' ἐπειδὴ δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ μᾶς δώσῃ ἓνα παράδειγμα τῆς μέσα στὴν ἐμπειρία καὶ τὸν αἰσθητὸ κόσμο, ἔστω καὶ μὲ κάποιου ἀναλογίᾳ, γι' αὐτὸ ἡ ἀνθρώπινη διάνοια δὲν μπορεῖ ποτέ, ὄχι μόνο νὰ κατανοήσῃ καὶ γνωρίσῃ, ἀλλ' οὔτε καὶ νὰ συλλάβῃ κἄν τὴν ἐλευθερία. Ἡ ἐλευθερία ἰσχύει μόνο ὡς ἀναγκαία ὑπόθεση τοῦ πνεύματος μέσα σ' ἓνα ὄν, ποὺ πιστεύει, πὼς ἔχει συνείδηση, ὅτι εἶναι ὄν μὲ θέληση, δηλαδὴ ἓνα ὄν μὲ μιὰ δύναμη τελείως διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν ἀπλὴ δύναμη τοῦ ἐπιθυμητικοῦ καὶ τῶν φυσικῶν ὁρμῶν καὶ παθῶν (μ' ἄλλους λόγους ἔχει τὴ συνείδηση, πὼς εἶναι μιὰ δύναμη ἱκανὴ ν' αὐτοπροσδιορίζεται στὴν ἠθικὴ τῆς ἐνέργειᾳ ὡς καθαρὴ πνευματικὴ οὐσία, συνεπῶς σύμφωνα μὲ τοὺς νόμους τοῦ πνεύματος τελείως ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ φυσικὰ ἐνάστιχα). Ἀλλ' ἐκεῖ ὅπου παύει κάθε προσδιορισμὸς σύμφωνα μὲ τοὺς φυσικοὺς νόμους, παύει ἐπίσης καὶ κάθε ἄλλη ἐξήγηση καὶ γνώση, καὶ δὲ μᾶς μένει τίποτ' ἄλλο παρὰ μόνο νὰ πάροισιμι μὲ ἀμυντικὴ πνευματικὴ στάση, δηλαδὴ νὰ πολεμήσουμε καὶ ν' ἀντικρούσουμε τὶς ἀντιρρήσεις ὄλων ἐκείνων, ποὺ κολυκεύονται νὰ πιστεύουν, πὼς ἡ κοσμοθεωρία τους στηρίζεται σὲ μιὰ βαθύτερη ἐνόραση τῆς ζωῆς καὶ τῆς οὐσίας τῶν πραγμάτων τοῦ κόσμου καὶ γι' αὐτὸ κηρύσσουν θαρραλέα ὡς ἀδύνατη τὴν ἐλευθερία.¹⁴⁴ Στους ἀνθρώπους αὐτοὺς μπορούμε μόνο νὰ δείξουμε, πὼς ἡ φαινομενικὴ ἀντίθεση, ποὺ φαντάζονται πὼς ἔχουν ἀνακαλύψει ἀνάμεσα στὶς δυὸ ἐννοίες τῆς φύσης καὶ τῆς ἐλευθερίας, δὲν εἶναι πουθενὰ ἄλλοῦ, παρὰ μόνο σι' ὅτι, ἐνῶ γιὰ νὰ ἐφαρμόσουν τὸ φυσικὸ νόμο στὶς ἀνθρώπινες πράξεις πρέπει ἐξ ἀνάγκης τὸν ἀνθρώπο νὰ θεωροῦν ὡς φαινόμενο, μολταυτὰ ἐξακολουθοῦν νὰ τὸν θεωροῦν καὶ πάλι ὡς φαινόμενο καὶ ὅταν ἀκόμα πρέπη καὶ ἀπαιτῆται νὰ τὸν θεωροῦν μόνο ὡς πνευματικὴ φύση καὶ ὡς καθ'αυτὸ ὄν πραγματικὴ ἀντίθεση φύσης κι' ἐλευθερίας θὰ ὑπῆρχε, μόνο ἂν ἠθέλαμε νὰ ξεχωρίσουμε τὸν ἀνθρώπο ἀπ' ὄλο τὸν ἄλλο κόσμο καὶ νὰ θεωρήσουμε τὴν αἰτιότητά του (δηλαδὴ τὴ θέλησή του) ὡς ἔξω ἀπ' ὄλους τοὺς φυσικοὺς νόμους τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου μέσα σ' ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ ὑποκείμενο· ἀλλ' ἡ ἀντίθεση αὐτὴ θάσβυνε ἀμέσως, ἂν ἠθέλαν νὰ σκεπτοῦν καὶ νὰ ὁμολογήσουν, ὅπως ἄλλως τε εἶναι ἀληθινό, πὼς πίσω ἀπὸ τὰ φαινόμενα καὶ στὸ βάθος τῶν πραγμάτων πρέπει νὰ ὑπάρχουν τὰ καθ'αυτὸ ὄντα (ἂν καὶ κρυφὰ καὶ ἀόρατα) ὡς πραγματικὲς ἀρχὲς κι' αἰτίες τῶν ὄντων ὡς φαινομένων καὶ πὼς δὲν μπορούν νὰ προβάλλουν τὴν ἀξίωση, οἱ νόμοι, σύμφωνα μὲ τοὺς ὁποίους ἐνεργοῦν τὰ ὄντα ὡς καθ'αυτὸ ὄντα, νὰ ἦναι οἱ ἴδιοι μὲ τοὺς νόμους τῶν ἐξωτερικῶν ἐκδηλώσεών τους, μ' ἄλλους λόγους οἱ νόμοι τῶν ὄντων ὡς καθ'αυτὸ ὄντων νὰ ἦναι οἱ ἴδιοι μὲ τοὺς νόμους τῶν ὄντων ὡς φαινομένων.

144. Στὴν Ὑπερβ. Μεθοδολογία τῆς Κ. Κ. Λ. ὁ Κάντ καθορίζει τὸ ἔργο τῆς πολεμικῆς τοῦ καθαροῦ λόγου. Ὁ καθαρὸς λόγος δὲν ἔχει μόνο νὰ θεμελιώσῃ τὸ ἔργο τῆς κριτικῆς μεταφυσικῆς καὶ ἠθικῆς, ἀλλὰ καὶ νὰ γκερμίση ὅλα τὰ εἶδη τοῦ δογματισμοῦ καὶ συντριψῇ τὸν ἐμπειρισμὸ, τὸ σκεπτικισμὸ καὶ τὸν ὕλισμ. Ὁ Καντιανισμὸς εἶναι πρῶτα-πρῶτα κριτικὴ ἀρνησιμὸς τοῦ ὕλισμοῦ καὶ ἐπειτα κριτικὴ θεμελίωσις τοῦ ἰδεαλισμοῦ.

Ἡ ὑποκειμενικὴ ἀδυναμία, νὰ διαφωτίσουμε καὶ ἐξηγήσουμε τὴν ἐλευθερίαν τῆς θέλησης εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἀδυναμία ν' ἀνακαλύψουμε καὶ νὰ ἐννοήσουμε τὸ ἐνδιαφέρον,* πὺν μπορεῖ νὰ ἔχη ὁ ἄνθρωπος γιὰ τοὺς ἠθικοὺς νόμους· καὶ ὅμως ὁ ἄνθρωπος νοιώθει μέσα του ἕνα πραγματικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τοὺς ἠθικοὺς νόμους καὶ τὴν ἐσωτερικὴν ἀρχὴν τοῦ ἐνδιαφέροντος αὐτοῦ ὀνομάζουμε ἠθικὸ αἶσθημα· τὸ αἶσθημα αὐτὸ κακὰ καὶ ἀπὸ πλάνην ὠρισμένοι φιλόσοφοι ἐθεώρησαν ὡς ἠθικὸ κριτήριον τῆς ζωῆς μας καὶ ὡς κανόνα τῆς ἠθικῆς κρίσεως μας· τὸ ἠθικὸ αἶσθημα στὴν πραγματικότητα πρέπει νὰ θεωρῆται περισσότερο ὡς τὸ ὑποκειμενικὸ ἀποτέλεσμα, πὺν ἐμπνέει ὁ ἠθικὸς νόμος μετὰ τὴν ἐπίδρασίν του στὴ θέληση, καὶ οἱ ἀντικειμενικὲς ἀρχαὲς τοῦ ἠθικοῦ αἰσθηματος εἶναι καθαρὰ πνευματικὲς καὶ πηγάζουν μόνο ἀπὸ τὸν καθαρὸ λόγον.¹⁴⁵

Γιὰ νὰ μποροῦμε νὰ φέλουμε αὐτὸ, πὺν μόνο ὁ λόγος ἐπιβάλλει ὡς χρέος σ' ἕνα πνευματικὸ ὄν μετὰ πνευματικῆς, ἀλλὰ καὶ αἰσθητικῆς φύσεως πὺν παθαίνεται ἀπὸ τὴν αἰσθητικότητα, πρέπει βέβαια ὁ λόγος νὰ ἔχη τὴ δύναμιν νὰ μᾶς ἐμπνέῃ ἕνα αἶσθημα χαρᾶς ἢ αὐτοϊκανοποίησης, διὰ νὰ ἐκτελοῦμε τὰ χρέη μας, συνεπῶς ὁ λόγος πρέπει νὰ ἦναι μιὰ αἰτιότητα, πὺν ἔχει τὴ δύναμιν νὰ προσδιορίσῃ τὴν αἰσθητικότητα σύμφωνα μετὰ τὶς ἀρχὰς τῆς (τῆς αἰτιότητας τοῦ λόγου). Εἶναι ὅμως ἀπολύτως ἀδύνατον νὰ νοιώσουμε, δηλαδὴ νὰ γνωρίσουμε καὶ νὰ ἐξηγήσουμε a priori, πῶς μπορεῖ μιὰ καθαρὴ σκέψιν, πὺν δὲν ἔχει μέσα της τίποτα τὸ αἰσθητικὸ, νὰ ἐμπνέῃ στὴν ψυχὴ μας ἕνα αἶσθημα χαρᾶς ἢ πόνου· γιὰ τὸ ὑπάρχει σ' αὐτὸ ἕνα ἄλλο εἶδος αἰτιότητας, πὺν γι' αὐτὴν ὅμως, ὅπως καὶ γιὰ κάθε ἄλλη αἰτιότητα, δὲν μποροῦμε νὰ ὀρίσουμε a priori ἀπολύτως τίποτα καὶ πρέπει νὰ συμβουλευθοῦμε μόνο τὴν πραγματικότητα. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ ἐμπειρία δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ μᾶς δώσῃ καμμιά ἄλλη σχέση τῆς αἰτίας καὶ τοῦ ἀποτελέσματος ἐκτὸς ἀπὸ τὴν σχέση,

* Ἐνδιαφέρον εἶναι αὐτὸ, πὺν κάνει πρακτικὸ τὸν λόγον, δηλαδὴ μιὰ αἰτία, πὺν προσδιορίζει τὴν θέλησιν. Γι' αὐτὸ λέγεται μόνο γιὰ ἕνα πνευματικὸ ὄν, πῶς ἔχει ἐνδιαφέρον γιὰ κάτι· τὰ μὴ πνευματικὰ ὄντα αἰσθάνονται μόνο αἰσθητικὲς ὀρμῆς. Ὁ λόγος ἐνδιαφέρεται ἄμεσα γιὰ μιὰ ἐνέργειαν μόνο ὅταν ἡ καθολικὴ ἀξία τοῦ ἠθικοῦ ἀξιώματος τῶν πράξεων ἐνός πνευματικοῦ ὄντος ἦναι μιὰ ἐπαρκῆς προσδιοριστικὴ ἀρχὴ γιὰ τὴν θέλησιν. Μόνο ἕνα τέτοιο ἐνδιαφέρον εἶναι καθαρὸ ἐνδιαφέρον. Ὅταν ὅμως ὁ λόγος δὲν μπορῇ νὰ προσδιορίσῃ τὴν θέλησιν παρὰ μόνο μ' ἕν' ἄλλο ἀντικείμενον τοῦ ἐπιθυμητικοῦ ἢ μετὰ τὸ νὰ τὴν ἐξαρτᾶ ἀπὸ ἕν' ἄλλο ἰδιαίτερον αἶσθημα τοῦ ὑποκειμένου, τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ λόγου γιὰ τὴν ἐνέργειαν εἶναι μόνο ἔμμεσον, καὶ ἐπειδὴ ὁ λόγος δὲν μπορεῖ ν' ἀνακαλύψῃ αὐτὸς καθ'αυτὸς καὶ δίχως τὴν ἐμπειρίαν οὔτε τ' ἀντικείμενα τῆς θέλησεως, οὔτε καὶ κανένα ἄλλο ἰδιαίτερον αἶσθημα τοῦ ὑποκειμένου ὡς προσδιοριστικὴν ἐπὶ βίβῃ ἀρχὴν τῆς θέλησεως του, τὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ εἶναι μόνο ἐμπειρικὸ καὶ ὄχι καθαρὸ πνευματικὸ ἐνδιαφέρον. Τὸ λογικὸ ἐνδιαφέρον τοῦ νοῦ (ν' ἀναπτύξῃ καὶ πλουτίσῃ τὶς γνώσεις του) δὲν εἶναι ποτὲ ἕν' ἄμεσον ἐνδιαφέρον, ἀλλὰ προϋποθέτει πάντα τοὺς ὑποκειμενικοὺς σκοποὺς, πὺν μᾶς ἐμπνέουν τὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ καὶ στοὺς ὁποίους ἀναφέρεται ἡ πνευματικὴ μας λειτουργία καὶ ἡ χρῆσις τοῦ νοῦ μας.

145. Δὲς Kr. d. pr. V. Von den triebfedern d. r. pr. Vernunft.

πὸ συνδέει δυὸ ἀντικείμενα τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, κι' ἐπειδὴ ἐδῶ μόνο ὁ καθαρὸς λόγος μὲ καθαρὰς μονάχα ἰδέες (πὸ δὲν μποροῦν ποτὲ νὰ ἦναι ἀντικείμενα τῆς ἐμπειρίας) πρέπει νὰ ἦναι ἡ αἰτία ἐνὸς ἀποτελέσματος, πὸ ἐκδηλώνεται δίχως καμμιά ἀμφιβολία μέσα στὸν αἰσθητὸ κόσμον τῆς ἐμπειρίας,¹⁴⁶ εἶναι ἀπολύτως ἀδύνατο σ' ἐμᾶς τοὺς ἀνθρώπους νὰ διαφωτίσουμε καὶ νὰ ἐξηγήσουμε, πῶς καὶ γιατί μᾶς ἐνδιαφέρει ἡ καθολικότητα τῆς ὑποκειμενικῆς ἠθικῆς ἀρχῆς μας ὡς ἀντικειμενικοῦ καὶ ὑπολύτου παγκοσμίου ἠθικοῦ νόμου, συνεπῶς πῶς καὶ γιατί μᾶς ἐνδιαφέρει ἡ ἠθικότητα. Ἀπόλυτα βέβαιο εἶναι μόνο, ὅτι ἡ ἠθικότητα δὲν ἔχει γιὰ μᾶς ἀξία, γιατί μᾶς ἐνδιαφέρει (γιατὶ αὐτὸ εἶναι ἕτερονομία κι' ἐξάρτηση τοῦ πρακτικοῦ λόγου ἀπὸ τὴν αἰσθητικότητα, δηλαδὴ ἀπὸ ἓνα στὸ βάθος αἰσθημα, πὸ θὰ προσδιώριζε στὴν πραγματικότητα ὡς ἀρχὴ τὸ λόγο καὶ συνεπῶς θὰ ἐμπόδιζε τὸ λόγο νὰ ἦναι παγκόσμιος ἠθικὸς νομοθέτης). Ἀλλὰ μᾶς ἐνδιαφέρει, γιατί ἔχει ἀξία γιὰ μᾶς ὡς ἀνθρώπους, μόνο καὶ μόνο γιατί πηγάζει ἀπὸ τὴ θέλησή μας ὡς πνευματικὴ οὐσία καὶ συνεπῶς ἀπὸ τὸ ἀληθινὸ ἐγὼ μας· ὁ καθαρὸς λοιπὸν λόγος ὑποτάσσει μὲ ἀπόλυτη ἀναγκαιότητα στὴν οὐσία τοῦ καθ' αὐτὸ ὄντος αὐτὸ πὸ ἀνήκει μόνο στὸ ἀπλὸ φαινόμενο.

Ἡ μόνη λοιπὸν ἀπάντηση, πὸ μποροῦμε νὰ δώσουμε στὸ ἐρώτημα, πῶς εἶναι δυνατὴ μιὰ κατηγορικὴ προσταγή, εἶναι νὰ δείξουμε τὴ μοναδικὴ ὑπόθεση, πὸ εἶναι ὁ μόνος ἀναγκαῖος ὄρος τῆς δυνατότητας τῆς κατηγορικῆς προσταγῆς, δηλαδὴ τὴν ἰδέα τῆς ἐλευθερίας καὶ ταυτόχρονα νὰ διαφωτίσουμε καὶ νὰ ἐξηγήσουμε τὴν ἀπόλυτη ἀναγκαιότητα τῆς ὑπόθεσης αὐτῆς. Αὐτὸ εἶναι ἀρκετὸ γιὰ τὴν πρακτικὴ χρήση τοῦ καθαρῦ λόγου, δηλαδὴ γιὰ ν' ἀποκτήσουμε βεβαιότητα καὶ βαθιὰ συνείδηση γιὰ τὴν ἀξία τῆς κατηγορικῆς αὐτῆς προσταγῆς καὶ συνεπῶς ἐπίσης καὶ τοῦ ἠθικοῦ νόμου· ἀλλὰ πῶς εἶναι δυνατὴ ἡ ὑπόθεση αὐτὴ τῆς ἐλευθερίας, δὲν μπορεῖ ποτὲ κανεὶς ἀνθρώπινος νοῦς νὰ συλλάβῃ. Ἀπὸ τὴν ὑπόθεση ὅμως τῆς ἐλευθερίας τῆς θέλησης ἐνὸς πνευματικοῦ ὄντος βγαίνει μὲ ἀπόλυτη ἀναγκαιότητα ἡ αὐτονομία τῆς θέλησης αὐτῆς ὡς ὁ μοναδικὸς τυπικὸς ἀναγκαῖος ὄρος τοῦ ἠθικοῦ αὐτοπροσδιορισμοῦ της, γιατί δίχως τὴν ἠθικὴ αὐτονομία εἶναι ἀπολύτως ἀδύνατο ν' αὐτοπροσδιοριστῇ ἡ θέληση στὴν ἠθικὴ τῆς ἐνέργεια. Καὶ νὰ ὑποθέσουμε τὴν ἐλευθερία αὐτὴ τῆς θέλησης (χωρὶς μάλιστα καμμιά ἀντίθεση μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς φυσικῆς ἀναγκαιότητας στὴ σύνδεση τῶν φαινομένων τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου) δὲν εἶναι μόνο τελείως δυνατὸ (ὅπως μπορεῖ νὰ δείξῃ ἡ θεωρητικὴ φιλοσοφία), ἀλλὰ καὶ ἀπόλυτα ἀναγκαῖο, δίχως κανένα ἄλλο ὄρο, γιὰ ἓνα πνευματικὸ ὄν, πὸ ἔχει συνείδηση, πῶς εἶναι μιὰ αἰτιότητα πὸ προσδιορίζεται ἀπὸ τὸν καθαρὸν λόγον καὶ συνεπῶς μιὰ θέληση (τελείως διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν αἰσθητικὴ φύση καὶ τοὺς φυσικοὺς πόθους), νὰ δεχτῇ τὴν ἐλευθερία πρακτικά, δηλαδὴ ἰδανικά ὡς ἀναγκαῖο ὄρο ὅλων τῶν

146. Τὸ ἀποτέλεσμα αὐτὸ εἶναι τὸ πνευματικὸ στὴν πηγὴ τοῦ αἰσθημα τῆς χαρᾶς ἀπὸ τὴν ἐκπλήρωση τοῦ χρέους καὶ τοῦ πόνου ἀπὸ τὴν παραβίασίν του.

πράξεών της. Πῶς ὅμως τώρα ὁ καθαρὸς λόγος, δίχως ἄλλα κίνητρα ἀπὸ ὁποιαδήποτε ἄλλη πηγή, μπορεῖ αὐτὸς καθαυτός, ἀπόλυτα ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν αἰσθητικότητα καὶ τὴ φύση, νὰ ἦναι πραχτικὸς λόγος, δηλαδή πῶς ἡ καθαρὴ ἀρχὴ τῆς καθολικῆς ἀξίας ὄλων τῶν ἠθικῶν ἀξιωματίων του ὡς ἀναγκάσιων κοσμικῶν ἠθικῶν νόμων (αὐτὸς βέβαια θὰ ἦταν ὁ τύπος ἐνός, καθαρῶν πραχτικοῦ λόγου) δίχως καμμιά ὕλη (ἀντικείμενο) τῆς θέλησης, πού θὰ μᾶς κινούσε ἀπὸ πρὶν τὸ ἐνδιαφέρον μας, μπορεῖ αὐτὴ καθαυτὴ νὰ ἦναι ἓνα κίνητρο ἠθικῆς ἐνεργείας καὶ νὰ μᾶς ἐμπνέη ἓνα ἐνδιαφέρον στὴ ζωὴ μας, πού μπορεῖ νὰ ὀνομαστῆ καθαρὸ ἠθικὸ ἐνδιαφέρον, ἢ μ' ἄλλους λόγους πῶς εἶναι δυνατὸς ὁ καθαρὸς λόγος ὡς καθαρὸς πραχτικὸς λόγος, εἶναι ἓνα πρόβλημα, πού εἶναι τελείως ἀδύνατο νὰ διαφωτίσῃ καὶ λύσῃ τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα καὶ κάθε προσπάθεια κι' ἐργασία γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ εἶναι μάταιος καὶ χαμένος κόπος.

Τὸ νὰ προσπαθῆσῃ νὰ διαφωτίσῃ καὶ λύσῃ τὸ πρόβλημα αὐτὸ εἶναι τὸ ἴδιο σὰ νὰ ζητοῦσα νὰ διαφωτίσῃ καὶ νὰ ἐξηγήσῃ, πῶς εἶναι δυνατὴ ἡ ἴδια ἢ ἐλευθερία ὡς αἰτιότητα τῆς θέλησης. Γιατὶ ἐδῶ ἀφήνω τὴν ἐρμηνευτικὴ ἀρχὴ τῆς φιλοσοφίας καὶ δὲν ἔχω καμμιά ἄλλη ἀρχὴ γιὰ νὰ στηριχθῶ. Θὰ μποροῦσα, εἶναι ἀλήθεια, νὰ ὑψωθῶ καὶ νὰ περιπλανηθῶ μὲ τὴ φαντασία μέσα στὸ νοητὸ κόσμῳ, στὸν κόσμῳ τῶν πνευματικῶν οὐσιῶν, πού μου μένει ἀκόμα ὡς μόνη καταφυγὴ· ἀλλί, ἂν κι' ἔχω μιὰ ἰδέα τοῦ νοητοῦ κόσμου, θεμελιωμένη σὲ γερά θεμέλια, δὲν ἔχω ὅμως καὶ τὴν παραμικρότερη γνώση τοῦ κόσμου αὐτοῦ καὶ δὲν μπορῶ ποτέ, ὅσο καὶ νὰ θελήσω καὶ ὅσο καὶ νὰ προσπαθῆσῃ καὶ ν' ἀγωνισθῶ μ' ὅλες τὶς φυσικὲς δυνάμεις τοῦ πνεύματός μου, νὰ ὑψωθῶ θεωρητικὰ στὸν κόσμῳ αὐτὸ τῶν πνευματικῶν οὐσιῶν. Ἡ ἰδέα, πού ἔχω μέσα μου, τοῦ νοητοῦ κόσμου δὲ σημαίνει τίποτ' ἄλλο, παρὰ μόνον κάτι, πού μένει μέσα στὸ πνεῦμα μου ὅταν ἀπὸ τὶς προσδιοριστικὲς ἀρχὲς τῆς θέλησής μου ἀποκλείσω κάθε τι πού ἀνήκει στὸν αἰσθητὸ κόσμῳ, κάτι, πού μου δίνει τὴ δύναμη νὰ ὑπερνικήσω μέσα μου τὴν ἀρχὴ τῶν ποιητικῶν αἰτίων τοῦ κόσμου τῆς αἰσθητικότητας, νὰ περιορίσω τὴ δύναμη ἐνεργείας τῆς ἀρχῆς αὐτῆς στὴ ζωὴ καὶ νὰ δείξω, πῶς ὁ κόσμος τῶν αἰσθήσεων δὲν εἶναι τὸ πᾶν καὶ δὲν κλείνει μέσα του ὅλη τὴν πραγματικότητα καὶ ὅλο τὸν κόσμῳ, ἀλλ' ὑπάρχει πέρα κι' ἔξω ἀπὸ τὸν αἰσθητὸ κόσμῳ ἀκόμα κάτι ἄλλο, κάτι περισσότερο, πού δὲν ἔχω ἀκόμα τὴ δύναμη νὰ γνωρίσω βαθύτερα. Ὅταν ἀπὸ τὸν καθαρὸ λόγῳ, πού νοεῖ τὸν ἰδεατὸ αὐτὸ κόσμῳ, ξεχωρίσω καὶ βγάλω κάθε ὕλη, δηλαδή τὴ γνώση τῶν ἀντικειμένων, δὲ μένει τίποτ' ἄλλο μέσα μου παρὰ μόνον ἡ μορφή, δηλαδή ὁ πραχτικὸς νόμος τῆς καθολικῆς ἀξίας τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν τῆς θέλησης τοῦ πνευματικοῦ καὶ ἠθικοῦ ὄντος ὡς παγκοσμίων φυσικῶν ἠθικῶν νόμων τῆς ζωῆς καὶ ἡ πνευματικὴ σύλληψη σύμφωνα μὲ τὸ νόμο αὐτὸ καὶ ἡ συνείδηση τοῦ καθαρῶν λόγου σχετικὰ μ' ἓνα νοητὸ κόσμῳ ὡς πνευματικῆς αἰτίας, δηλαδή ὡς προσδιοριστικῆς αἰτίας τῆς θέλησης· συνεπῶς ἐδῶ δὲν πρέπει νὰ ὑπάρχουν

καθόλου αισθητικά κίνητρα, γιατί θ'άπρεπε ἡ ἰδέα αὐτὴ ἐνὸς νοητοῦ κόσμου νὰ ἦναι ἡ ἴδια ἓνα κίνητρο ἢ τὸ κίνητρο, ποὺ θ'ὰ κινουῖσε πρωταρχικὰ τὸ ἐνδιαφέρο τοῦ λόγου· ἀλλ' ἡ ἔρευνα καὶ ὁ διαφωτισμὸς τοῦ ἐνδιαφέροντος αὐτοῦ εἶναι ἀκριβῶς τὸ μεγάλο ἄλυτο πρόβλημα, ποὺ δὲν μπορεῖ ποτὲ ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου νὰ διαφωτίσῃ καὶ λύσῃ.

Ἐδῶ εἶναι τὰ πιὸ ὑψηλὰ καὶ τὰ τελευταῖα ὄρια κάθε ἠθικῆς ἔρευνας καὶ φιλοσοφίας. Ὁ καθορισμὸς τῶν ὁρίων αὐτῶν εἶναι σπουδαιότατος καὶ ὑπερτατατῆς φιλοσοφικῆς σημασίας, ἀπ' τὸ ἓνα μέρος γιὰ νὰ μὴ ζητιῆ τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα μὲ βλάβη καὶ θυσία τῆς ἀγνῆς καὶ ἀπόλυτης ἠθικότητος μέσα στὸν αισθητὸ κόσμον τὴν ὑπέρτατη ἀρχὴ τῆς ἠθικῆς ἐνέργειάς του κι' ἓνα ἐνδιαφέρο, ποὺ εἶν' εὐκόλῳ νὰ νοηθῆ καὶ νὰ διαφωτισθῆ, ἀλλ' εἶναι ἓνα ἐμπειρικὸ ἐνδιαφέρο, ἀπ' τὸ ἄλλο μέρος γιὰ νὰ μὴ φτερουγᾷ μάταια τὸ πνεῦμα μὲ τ' ἀδύνατα φτερά του μέσα στὸ χάος καὶ τὸ ἄδειο¹⁴⁷ σύμπαν τῶν ὑπερβατικῶν ἐννοιῶν, ποὺ λέγεται νοητὸς κόσμος καὶ νὰ μὴ χάνεται μέσα σὲ χίμαιρες. Ἐξ ἄλλου ἡ ἰδέα ἐνὸς καθαροῦ νοητοῦ κόσμου ὡς ἐνὸς συνόλου ὄλων τῶν πνευματικῶν οὐσιῶν, ποὺ σ' αὐτὸν ἀνήκουμε κι' ἐμεῖς οἱ ἴδιοι ὡς πνευματικὰ ὄντα (ἂν καὶ ἀπ' τὸ ἄλλο μέρος ὡς αισθητὰ ὄντα εἴμαστε ταυτόχρονα μέλη τοῦ αισθητοῦ κόσμου), εἶναι πάντα μιὰ γόνιμη καὶ χρήσιμη ἰδέα γιὰ νὰ θεμελιώσῃ μι' ἀσάλευτη μέσα μας καθαρὴ πνευματικὴ πίστη, ἂν καὶ κάθε θεωρητικὴ γνώση σταματᾷ στὰ ὄρια τοῦ νοητοῦ κόσμου, γιατί μὲ τὸ ὑψηλὸ καὶ μεγαλόπρεπο ἰδανικὸ μιᾶς παγκόσμιας πολιτείας τῶν αὐτοσκοπῶν (τῶν πνευματικῶν οὐσιῶν), ποὺ μποροῦμε νὰ ἦμαστε μέλη της, ὅταν ἡ ἠθικὴ ζωὴ μας ἦναι σὲ ἀπόλυτη ἀρμονία μὲ τὶς ἠθικὰς ἀρχὰς τῆς ἐλευθερίας πὰ νὰ ἦσαν νόμοι τῆς φύσης, ἡ ἰδέα τοῦ νοητοῦ κόσμου φλογίζει τὴν ψυχὴ μας κι' ἐμπνέει μέσα μας ἓνα φλογερὸ καθαρὸ ἐνδιαφέρο γιὰ τὸν ἀπόλυτο ἠθικὸ νόμον.

ΤΕΛΙΚΗ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΗ

Ἡ θεωρητικὴ χρῆσις τοῦ λόγου σχετικὰ μὲ τὴ φύσιν ὁδηγεῖ στὴν ἀπόλυτη ἀναγκαιότητα μιᾶς ὑπέρτατης ἀρχῆς τοῦ κόσμου· ἡ πρακτικὴ χρῆσις τοῦ λόγου σχετικὰ μὲ τὴν ἐλευθερίαν ὁδηγεῖ ἐπίσης στὴν ἀπόλυτη ἀναγκαιότητα, ἀλλὰ μόνο τῶν νόμων τῶν πράξεων ἐνὸς πνευματικοῦ ὄντος ὡς πνευματικῆς οὐσίας. Εἶναι λοιπὸν μιὰ οὐσιαστικὴ ἀρχὴ καὶ κάθε χρῆσις τοῦ ἀνθρώπινου λόγου νὰ ὑψώνῃ τὴν γνώσιν, ποὺ μᾶς δίνει, ὡς τὴ συνείδησις τῆς ἀπόλυτης ἀναγκαιότητος τῆς γνώσεως αὐτῆς (γιατὶ χωρὶς τὴ συνείδησις αὐτὴ δὲ θ'ὰ ἦταν γνώσις τοῦ καθαροῦ λόγου). Ὁ καθαρὸς ὁμῶς λόγος ἔχει ἐπίσης ἓνα οὐσιαστικὸ περιορισμὸν στὸ ἔργον του, τὸν περιορισμὸν νὰ μὴν μπορῆ ποτὲ νὰ συλλάβῃ καὶ νὰ διαφωτίσῃ τὴν ἀναγκαιότητα οὔτε αὐτοῦ, ποὺ ὑπάρχει ἢ γίνεται, οὔτε καὶ αὐτοῦ, ποὺ ὀφείλει νὰ γίνεται στὸν κόσμον, ἂν δὲ θέσῃ ὡς ἀρχὴ τοῦ ἓνα ὄρου, ποὺ εἶναι

147. Μόνο γιὰ τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα, ὅχι ὁμῶς καὶ γιὰ τὸ ἀπόλυτο πνεῦμα, τὸ θεόν.

ὁ μοναδικὸς ἀναγκαῖος ὄρος αὐτοῦ, πὺν ὑπάρχει ἢ γίνεται ἢ ὀφείλει νὰ γίνεται. Μὲ τὸν τρόπο ὅμως αὐτό, μὲ τὴν ἀδιάκοπη ἀναζήτηση ὄρων, ὁ λόγος δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ βρῆ τὴν ἀπόλυτη ἱκανοποίησίν του. Γι' αὐτὸ ὁ λόγος ζητᾷ ἀδιάκοπα αὐτό, πὺν εἶναι ἀπόλυτη ἀναγκαιότητα, καὶ βλέπει, πὺς εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ τὸ παραδεχτῆ, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ βροῖσκῃ ἓνα μέσο γιὰ νὰ τὸ συλλάβῃ πνευματικᾶ καὶ τὸ ἐννοήσῃ: εἶναι ἀρκετὰ εὐτυχῆς ὁ λόγος, ἂν μπορῆ ν' ἀνακαλύψῃ μονάχα τὴν ἐννοία, πὺν εἶναι σὲ τελεία ἁρμονία μὲ τὴν ὑπόθεσι αὐτή. Δὲν μπορεῖ λοιπὸν κανεὶς νὰ μᾶς κατακρίνῃ γιὰ τὴν ἀπαγωγὴν μας τῆς ὑπέροχτης ἀρχῆς τῆς ἠθικότητος, περισσότερο πρέπει νὰ τᾶξῃ κανεὶς μὲ τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα καὶ τὴν ἀδυναμία του νὰ συλλάβῃ καὶ ἐννοήσῃ τὴν ἀπόλυτη ἀναγκαιότητα ἐνὸς ἔξω ἀπὸ κάθε ὄρο πρακτικοῦ νόμου (ὅπως πρέπει νὰ ἦναι ἡ κατηγορικὴ προσταγὴ). Δὲν εἶναι δυνατὸ κανεὶς νὰ μᾶς κατηγορήσῃ, γιατί δε θελήσαμε νὰ ἐξηγήσουμε τὴν ἀρχὴ αὐτὴ μ' ἓνα ὄρο, δηλαδὴ στὴν πραγματικότητι νὰ τὴν ἐξισοτήσουμε ἀπὸ κάποιον στὸ βάθος ὑλικὸ συμφέρον, γιατί στὴν περίπτωσι αὐτὴ δὲ θὰ ὑπῆρχε ἓνας ἀπόλυτος ἠθικὸς νόμος, δηλαδὴ ἓνας ὑπέροχος νόμος τῆς ἐλευθερίας. Κι' ἔτσι μὲ τὴν μέθοδο, π' ἀκολουθήσαμε στὸ ἔργο μας αὐτό, εἶναι ἀλήθεια, δὲν μπορούμε νὰ καταλάβουμε τὴν ἀπόλυτη πρακτικὴ ἀναγκαιότητα τῆς ἠθικῆς προσταγῆς, καταλαβαίνουμε ὅμως, πὺς ἡ ἀναγκαιότητα αὐτὴ εἶναι ἀκατάληπτη, καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ πᾶν, πὺν μπορεῖ νὰ ζητηθῆ ἀπὸ μιὰ φιλοσοφία πὺν τείνει στὴν ἔρευνα τῶν ἀρχῶν τοῦ κόσμου νὰ ὑψωθῆ στὰ τελευταῖα καὶ πὺς ὑψηλὰ ὄρια τοῦ ἀνθρώπινου λόγου.¹⁴⁸

148. Τὸ γενικὸ συμπέρασμα τοῦ ἔργου αὐτοῦ εἶναι σὲ τελεία ἁρμονία μὲ τὸ ὅλο ἔργο τοῦ Κάντ. Τὰ τελευταῖα ὄρια τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας, κατὰ τὸν Κάντ, εἶναι ἡ βεβαίωσι, ὅτι ὁ καθαρὸς λόγος εἶναι δυνατὸς ὡς πρακτικὸς λόγος καὶ ὅτι εἶναι δυνατὴ ἡ ἐλευθερία, καὶ ἡ ἀδυναμία τῆς νὰ βεβαιώσῃ, πὺς ὁ καθαρὸς λόγος εἶναι δυνατὸς ὡς πρακτικὸς λόγος καὶ πὺς εἶναι δυνατὴ ἡ ἐλευθερία; Τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα, κατὰ τὸν Κάντ, βεβαιώνει κριτικᾶ, ὅτι ὁ ἄνθρωπος νοιώθει μέσα του ἓνα καθαρὸ πνευματικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἀπόλυτη ἠθικότητα καὶ αἰσθάνεται στὰ βάθη τῆς ψυχῆς του ἓνα καθαρὸ πνευματικὸ (ἀπὸ τὸν καθαρὸν λόγον) ἠθικὸ αἶσθημα βαθύτατης ἠθικῆς χαρᾶς, ὅταν ἐκτελῆ τὸ χρέος του, καὶ βαθύτατον ἠθικοῦ πόνου, ὅταν παραβιάξῃ τὸν ἠθικὸν νόμον, συνεπὺς τὸ πνεῦμα βεβαιώνει, ὅτι εἶναι δυνατὸς ὁ καθαρὸς λόγος ὡς πρακτικὸς λόγος. Ἄλλ' ἐνῶ τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα βεβαιώνει μὲ τὸ ἠθικὸ φῶς (μὲ τὴν ἠθικὴ συνείδησι) μὲ ἀπόλυτη ἀποδεικτικὴ βεβαιότητα τὴν δυνατότητα τοῦ καθαροῦ λόγου ὡς πρακτικοῦ λόγου καὶ τὴν ἀπόλυτη ἀντικειμενικὴ ὑπαρξὴ τοῦ καθολικοῦ καὶ παγκοσμίου ἠθικοῦ νόμου (ὑστερ' ἀπὸ τὴν βεβαίωσι αὐτὴ ὑψώνεται ἡ ἀποδείξι στὴ μεταφυσικὴ καὶ βεβαιώνει τὴν ὑπαρξὴ τῆς ἐλευθερίας, τῆς ἀθανασίας καὶ τοῦ θεοῦ), δὲν μπορεῖ νὰ δώσῃ καμμιά ἀπάντησι στὰ ἐρωτήματα, πὺς καὶ γιατί εἶναι δυνατὸς ὁ καθαρὸς λόγος ὡς καθαρὸς πρακτικὸς λόγος καὶ πὺς καὶ γιατί εἶναι δυνατὴ ἡ ἐλευθερία, γιατί τὰ ἐρωτήματα αὐτὰ εἶναι ἐρωτήματα τῆς θεωρητικῆς φιλοσοφίας καὶ ἀνάγονται στὴ θεωρητικὴ γνώσι τοῦ ὑπερβατικοῦ νοητοῦ κόσμου καὶ τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα δὲν ἔχει τὴ δύναμι νὰ γνωρίσῃ θεωρητικᾶ τὸ νοητὸν κόσμον τῶν πνευματικῶν οὐσιῶν. Τὸν κόσμον τῶν πνευμάτων γνωρίζει μόνον τὸ ἀπόλυτον πνεῦμα, ὁ θεός.